

De Meester van Evert Zoudenbalch en zijn oeuvre.

(Lezing gehouden door H.L.M. Defoer op 3 juli 2009 voor de Contactgroep Vroegnederlandse kunst)

De Meester van Evert Zoudenbalch is genoemd naar de tweedelige bijbel in Wenen, die tussen 1460 en 1470 in Utrecht is vervaardigd in opdracht van Evert Zoudenbalch (Österreichische Nationalbibliothek, cod. 2771, 2772). Aan deze rijk geïllustreerde bijbel hebben een aantal miniaturisten meegewerkt. De belangrijkste is de Meester van Evert Zoudenbalch, die de meeste Bijbelse taferelen in het eerste deel heeft geschilderd.

ghelijken dat alle sancten heren confesse
 do bid ic elken die wt desen boeck leest
 dat ic dus mit groter pynen wten latijn
 in duitsche getogen hebbe dat hi voer
 my arme zondare bidde. Want ick weet
 wel dat dit werck bij hatpen noch zeer
 doerknager sal werden vanden quaden
 diet benyden darmen enyghie boecken te
 duitsche scrift. Ajer als ic voerseit hebbe
 so en meen ic niet te doen dat vegen gode
 of vegen dye heylighe kerke sij. Want
 den salen vander const die my god ver
 leent heeft bij sijne gracen soude ick
 gheen elken mensche deplen te sijne sa
 licheit. Goe dat ic van gode niet geordele
 en werde dat ic sijn ghelt van drachtich
 heiden. In die cerde verborgen ende verho
 len had Of inden zweer doech geknocht

De her ghe
 stede na moy
 ses sieren
 knechte door
 dat die heer
 spint tot yo
 sue num 30
 ne En dar hi
 hem seyde
 ayoyfes mijn
 knecht is door
 Stant op en

ganch ouer die jordane du en tvole mit
 mit lant dat ic den kinderen van ysrahel
 gheuen sal. *Scolastica hystoria.*

In dien dat hi seyt ayoyfes mijn knecht
 te is door. So wederseit hi enyger lu
 de opinnen die seggen willen om darmen
 sijn gmf niet en weet dat hi ouer gewert
 waer mit pamyds mit enoch en helyas
 In dien dat hi seyt mijn knecht So weder
 seyt hi die gheen die gheen die segge dat
 hi verdoemt waer om dye wateren der
 weder segginge. *Text der bybelen.*

Ic sal v leuere alle stat die die voer
 stappe urbes wets treden sal also ick
 moysen gesproken heb vander wildernis
 sen en den lybano ende totter groter ryue
 ren eufiaten. Alder eheen lant totter gro
 ter zee vegen der zonne onderganch sal v
 ternijn wesen. Ajer want en sal v mogen
 weder staen in alle den dagen dyns leuens
 also ic mit moysen was also sal ic mit
 wesen icken sal di niet laten noch af gaen
 wes vrome en stark wantu seis desen
 volke deplen slant mitten lotte daer ick
 dyne vaders af gezworen heb dat ic he
 gheue soude. hier om wes vrome en wer
 de stark dattu wachtes alle die wet die
 di moyses mijn knecht beuolen heeft en

Andere miniaturisten zijn o.a. de Meester van Gijsbrecht van Brederode (links onder), die vooral aan deel twee heeft meegewerkt en de Meester van de Vederwolken (rechts onder), wiens werk in beide delen is te vinden.

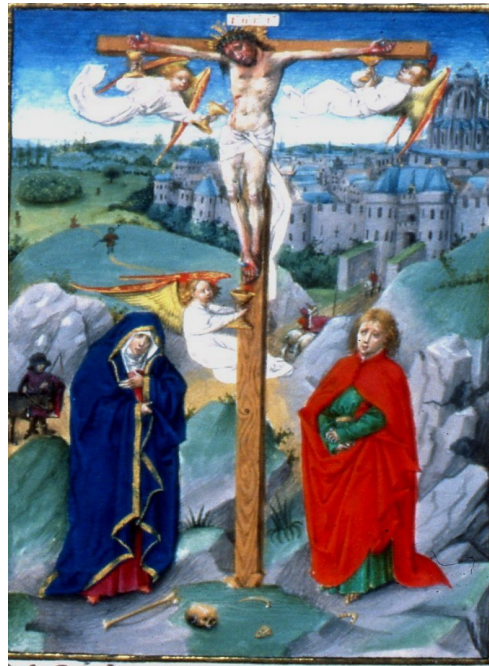
De Meester van Evert Zoudenbalch heeft ook aan andere handschriften meegewerkt. In de Getijden van Gijsbrecht van Brederode, gedateerd zo tussen 1465-1470, bevindt zich een miniatuur met het Laatste Oordeel, (Luik, Universiteitsbibliotheek, Ms. Wittert 23).

De andere miniaturen in dit getijdenboek zijn van de Meester van Gijsbrecht van Brederode.

Een vroeg werk van de Meester van Evert Zoudenbalch is het getijdenboek van Jan van Amerongen uit 1460 in Brussel (Koninklijke Bibliotheek, Ms.II 7619).

Ook hieraan hebben meerdere miniaturisten samengewerkt, waaronder de Meester van de Vederwolken (links onder) en de zogenaamde meester A (rechts onder).

In een getijdenboekje in Malibu dat iets later wordt gedateerd, zit één full page miniatuur van de hand van de Meester van Evert Zoudenbalch (links onder), de rest van de verluchting is grotendeels van een onbekend Utrechts meester (rechts onder). (J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig IX 10)

Ongewoon is het papieren handschrift met de “Natuurkunde van het Geheelal”, gedateerd tussen 1465-1470. De meeste miniaturen zijn van de hand van de Meester van Evert Zoudenbalch. Zij stellen o.a. de zeven planeten voor. (Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 18.2. Aug. Qu)

Ook andere Utrechtse verluchters werkten vaak samen in één handschrift. Zo heeft de Meester van Gijsbrecht van Brederode in een getijdenboekje uit ca 1460-65 samengewerkt met Antonis Rogiersz Uten Broec, beter bekend onder zijn noodnaam de Meester van de Boston City of God (Cleveland, coll. O.F. Ege)

In een ander getijdenboek, daterend uit ca, 1465, zijn de miniatures van de Meester van Gijsbrecht van Brederode, maar een deel van de randversieringen van de hand van de Meester van de Vederwolken (rechts onder). (Luik, Universiteitsbibliotheek, Ms. Wittert 34)

Het komt vaak voor in Utrechtse handschriften, dat de miniaturen van verschillende meesters zijn, die zich niet aan elkaar hebben aangepast, maar hun eigen stijl hebben. Zo waren bij een grote historiebijbel uit ca 1430 een zestal miniaturisten betrokken, w.o. de zogenaamde meester A, de Alexandermeester (links en rechts boven), Meester Azor en Claes Brouwer (links en rechts onder). (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Ms. 78 D 38) Bij dit soort samenwerkingsverbanden werden de te versieren kathernen door een coördinator, Librarius of Stationarius genoemd, uitgezet bij verschillende miniaturisten.

Meester A

Alexandermeester

Meester Azor

Claes Brouwer

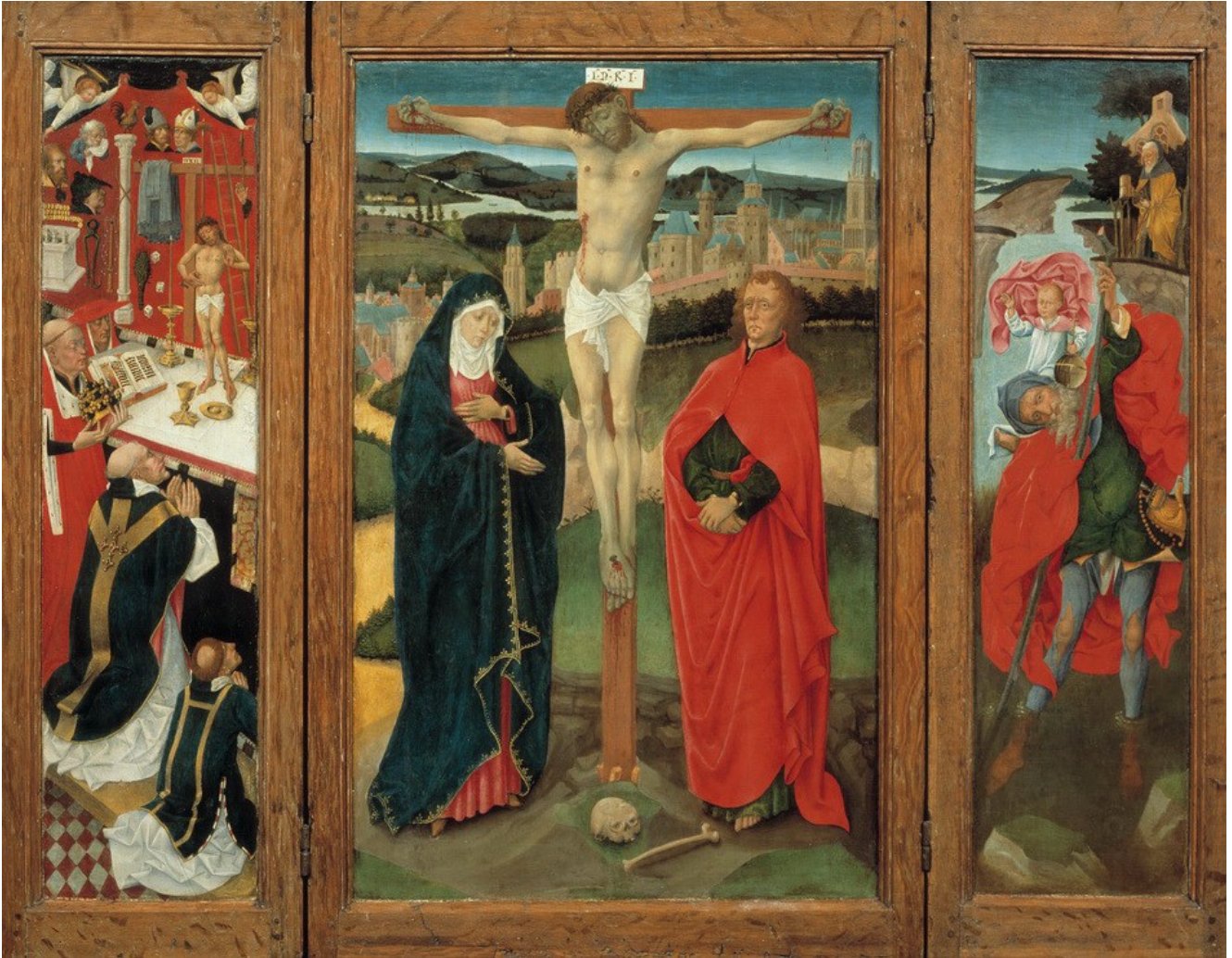
In München wordt een historiebijbel bewaard met daarin naast een groot aantal miniaturen van middelmatige kwaliteit (links onder) ook een aantal prachtige miniaturen van Meester van Catharina van Kleef (rechts onder). (München, Bayerische Staatsbibliothek, Ms. Cgm. 1102)

Hieruit heeft Robert G. Calkins in: "Distribution of Labour, 1979" terecht de conclusie getrokken, dat er in Utrecht in het midden van de 15de eeuw geen grote ateliers bestonden, maar dat er zelfstandig werkende verluchters waren, al of niet geassisteerd door een paar leerlingen of helpers, die tijdelijk en in wisselende samenstelling samenwerkten aan één belangrijke opdracht, ieder in zijn eigen persoonlijke stijl en er waren waarschijnlijk geen meesters of ateliers, die elkaars stijl nabootsten.

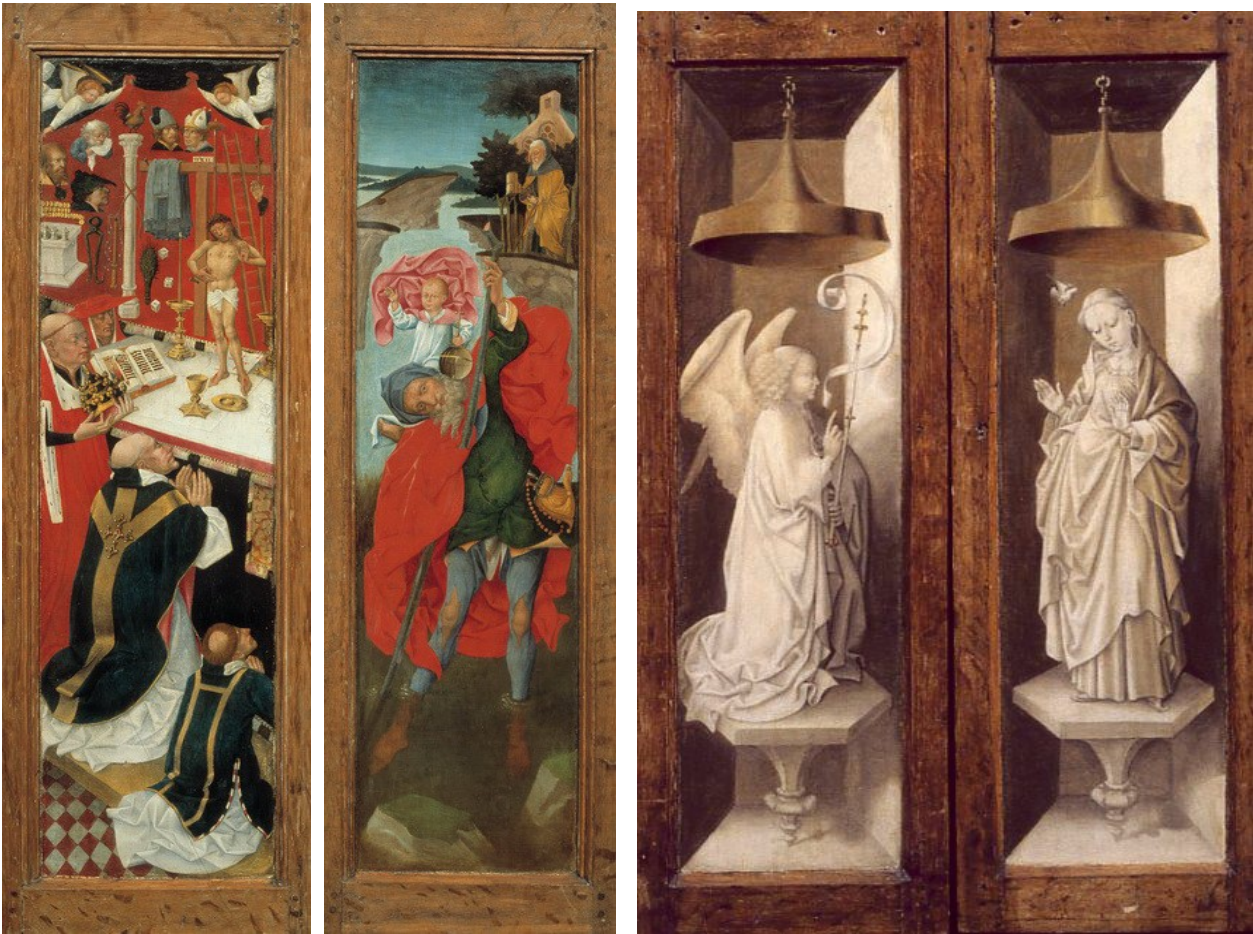
Behalve miniaturen zijn er ook twee schilderijen en een fresco, die met de Meester van Evert Zoudenbalch in verband worden gebracht, zoals een triptiek in Centraal Museum te Utrecht.

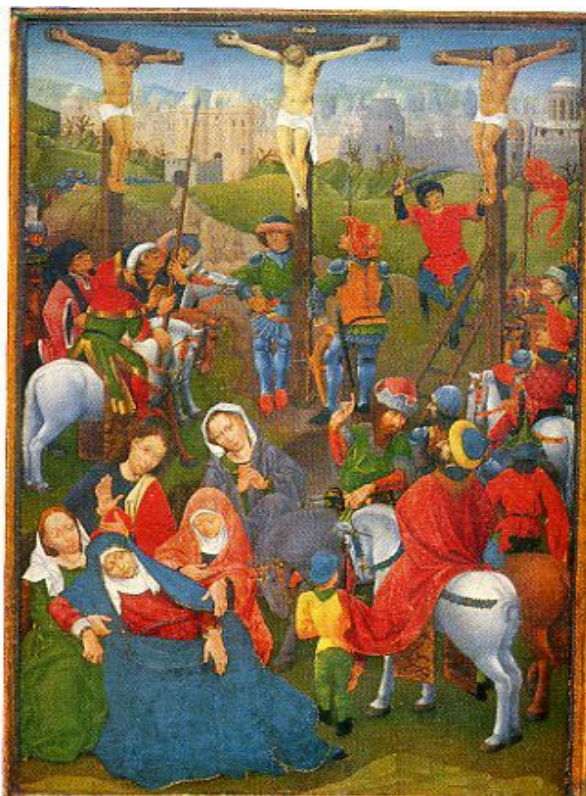
Het middenpaneel toont de Kruisiging met op de achtergrond Jeruzalem, waarin afbeelding van de Utrechtse dom met nog romaans schip, afgebroken vóór 1467 en de Buurkerk met bekroning, die omstreeks 1457 is aangebracht. Dat maakt een datering van de triptiek tussen 1460 – 1470 waarschijnlijk, de periode, waarin ook de miniaturen van de Weense bijbel zijn geschilderd.

Op het linker luik is de Mis van de H. Gregorius te zien en op het rechter de H. Christoffel. Op de buitenluiken is in grisaille de Annunciatie afgebeeld.

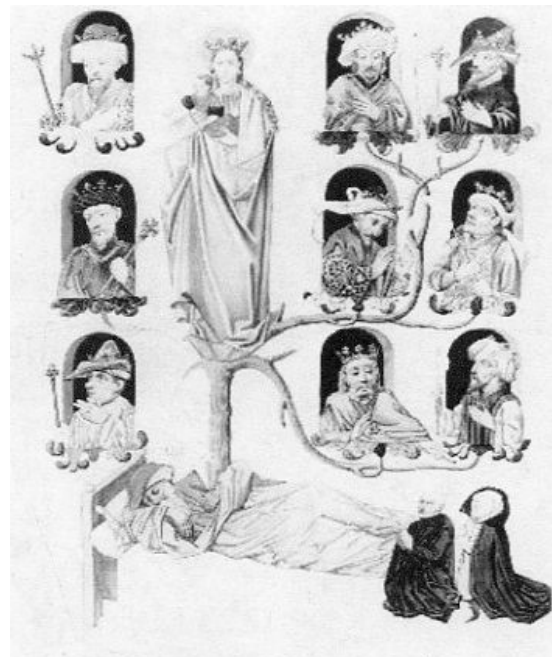
Een ander paneel van deze schilder, dat in 1861 opdook, is een veelfigurige Kruisiging, het bevindt zich thans in Providence in de Rode Island School of Design.

Daarnaast is er het helaas zwaar beschadigde fresco met de Boom van Jesse in de Buurkerk.

Het is in 1840 vrijgelegd maar heeft erg gelden, waarschijnlijk door onvakkundige restauraties in de 19de eeuw. Van hoe het er moet hebben uitgezien, geven oude tekeningen een beter beeld dan het origineel.

In het midden staat Maria met het Kind boven in de Boom, die voortspruit uit de slapende Jesse en in de takken zijn steeds achter een venster in een muur de halffiguren van de voorouders van Christus te zien. Geheel links onderaan de twee stichters met hun niet geïdentificeerde wapens. Tot aan de laatste restauratie was er onder hen een fragmentarisch opschrift te zien, dat luidde: “Int iaer ons heren MCCCCXLVIII (1448) op sinte matheusdach sterf ghertrut flores othen .....” Het jaartal was niet geheel duidelijk en is ook wel als 1451 geïnterpreteerd. Biede jaartallen zijn te vroeg, omdat de kapel pas in 1453 overwelfd werd en de schildering dus later moet zijn, waarschijnlijk uit omstreeks 1460. Misschien is het fresco aangebracht na de dood van de echtgenoot van Ghertrut Flores Otten, die dan na haar moet zijn overleden.

Winkler zag reeds in 1923 dat het fresco en de triptiek van de zelfde hand moesten zijn. Bijvanck schreef de beide werken in 1930 (Oudheidkundig Jaarboek) voor het eerst toe aan de Meester van Evert Zoudenbalch. Karel Boon wijdde in 1961 in Oud Holland een artikel aan de samenhang tussen de miniaturen van de Meester van Evert Zoudenbalch en het fresco en de twee schilderijen en in Utrecht en Providence. Volgens hem zijn fresco en panelen stilistisch wel erg verwant met de miniaturen, maar zijn deze laatste van een andere hand. Sindsdien worden miniaturen, fresco en panelen wel steeds met elkaar in verband gebracht, maar zijn de meeste onderzoekers, zoals Albert Châtelet, Korine Hazelzet en Liesbeth Helmus, net als Boon beducht om het fresco en de panelen als eigenhandig werk van de Meester van Evert Zoudenbalch te beschouwen. Zij spreken liever van een “Meesters van Evert Zoudenbalch groep”. Op grond van het bovenvermelde onderzoek van Calkins is het onwaarschijnlijk, dat een dergelijke groep schilders met een gemeenschappelijke stijl, zou hebben bestaan.

Wat zijn nu die stilistische overeenkomsten tussen de miniaturen en de twee schilderijen en het fresco. Deze overeenkomsten zijn het meest uitgebreid behandeld door Korine Hazelzet in de catalogus, die is verschenen bij een kleine expositie, die in de reeks “Een schilderij centraal” in 1979 in het Centraal Museum. Net als onderzoekers vóór haar wijst ze op de overeenkomsten tussen het middenpaneel met de Kruisiging en dezelfde voorstelling in de getijden van Jan van Amerongen, de houdingen van de figuren is op beide voorstellingen zeer nauw verwant.

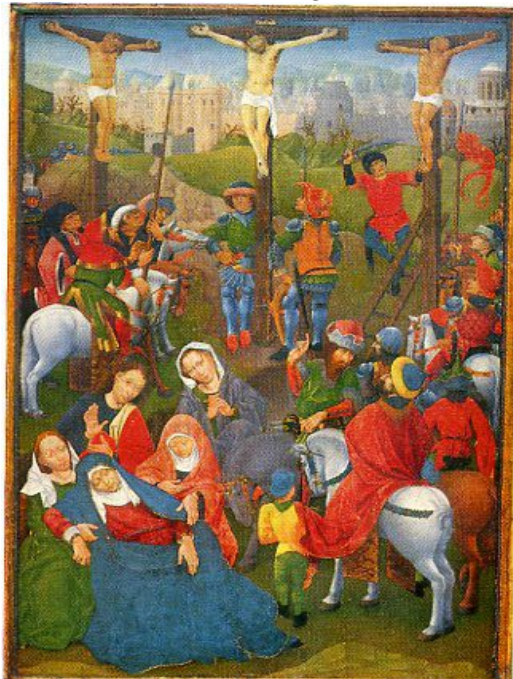
Zeer opvallend is ook de identieke wijze, waarop onder de kruisvoet het bot een slagschaduw werpt op de grond.

Het landschappelijk vergezicht met de hoge horizon en de meanderende rivieren vinden we zowel bij de triptiek als op miniaturen in de Weense Bijbel.

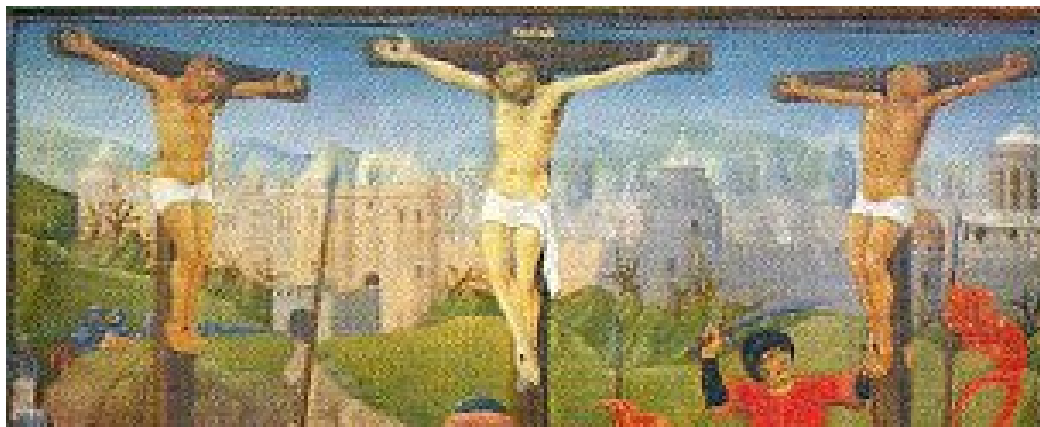
De miniatuur met de veelfiguurlijke kruisiging in het getijdenboek van Jan van Amerongen (rechts onder) lijkt heel erg op het paneel in Providence (links onder). We zien een verwante compositie met figuren in compacte groepen, zoals de vrouwen op de voorgrond en de ruiters rechts. Ook de groep met de Longinus is op beide stukken vrijwel identiek en ook de weergave van de stad Jeruzalem op de achtergrond is verwant.

Ook is zowel op het paneel als op de miniatuur de invloed te zien van het vroege werk van Jan van Eyck, die in het begin van de 15de eeuw in dienst was van Jan van Beieren, graaf van Holland en samen met anderen een deel van de miniaturen in de Milaan-Turijngetijden schilderde. De stad Jeruzalem op de achtergrond van het paneel in Providence en de kruisigingminiaturen in de getijden van Jan van Amerongen zijn geïnspireerd op Jeruzalemvoorstellingen van Jan van Eyck, zoals op het Kruisigingspaneel in New York en op de Kruisdraging, die verloren is gegaan maar die is overgeleverd in een 16de eeuwse kopie in het Museum voor Schone Kunsten in Budapest.

Detail Kruisiging, New York

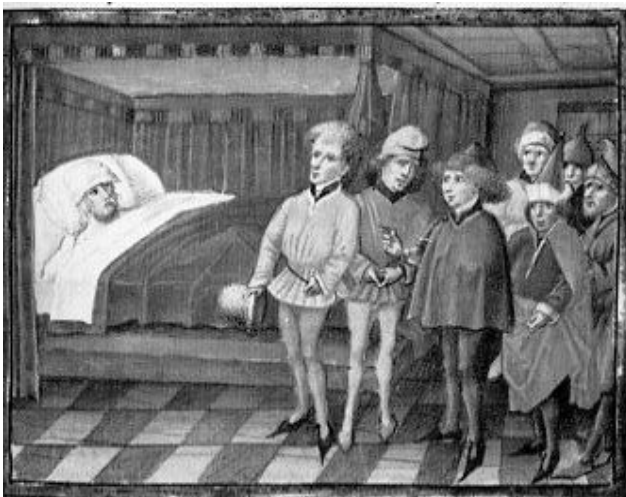

Detail Kruisiging Providence

Details kruisafneming en Kruisiging, getijden Jan van Amerongen

Problematisch bij het toeschrijven van de schilderijen en het fresco aan de Meester van Evert Zoudenbalch, de maker van de miniaturen in diens bijbel en in andere handschriften, was vooral het verschil in formaat. Op de kleine miniaturen is de detaillering minder ver doorgevoerd dan op de twee panelen in Utrecht en Providence. Vergelijkt men de picturale wijze, waarop in de miniaturen de koppen zijn geschilderd met de veel monumentalere koppen op de triptiek en het fresco, dan is het verschil ook wel erg groot. Ze zouden alleen van dezelfde schilder kunnen zijn, wanneer het zeker is, dat deze de koppen van figuren op groot formaat anders zou schilderen dan die van kleine figuurtjes, zoals op de miniaturen.

Wanneer we de triptiek aan een nader onderzoek onderwerpen, dan blijkt dit inderdaad het geval te zijn. De kleine kopjes van Annas en Kaiaphas op de achtergrond van de Gregoriusmis, zijn geheel anders gedetailleerd dan de koppen van Maria, Johannes en Christus op het middenpaneel,

Maar deze kopjes zijn op dezelfde manier geschilderd als de koppen van de figuurtjes op de miniatures. Zij kenmerken zich door hun weergave en 'trois quarts' met een enigszins scheve neus, en met picturaal weergegeven ogen met naar de hoeken verschoven pupillen. De overeenkomst is zo groot, dat de schilder van de miniatures ook die van de kopjes op de Gregoriusmis moet zijn en dus ook van de gehele triptiek, want middenpaneel en zijpanelen van de triptiek zijn duidelijk van één hand.

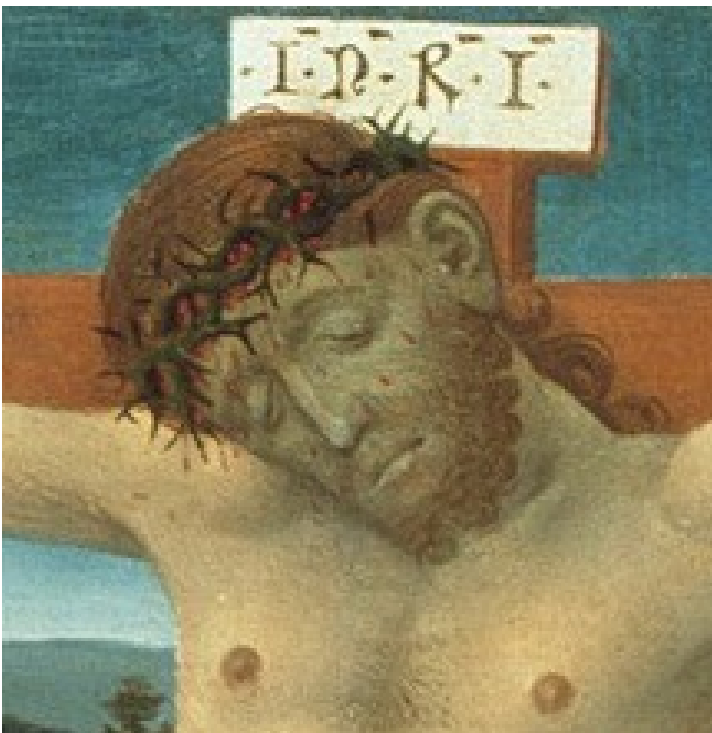
De koppen van Johannes en Maria zijn wat meer uitgewerkt en doen denken aan die van de figuren op de voorgrond van het paneel in Providence, dat algemeen ook als van dezelfde schilder als de triptiek wordt beschouwd. Dit versterkt de toeschrijving van dit paneel aan de maker van de triptiek en dus aan onze Meester van Evert Zoudenbalch.

Veel monumentaler op de triptiek is de kop Christus. Dezelfde monumentaliteit zien we ook bij een van de koningen op de Boom van Jesse, een van de weinige voorouders van Christus, die een beetje redelijk bewaard is gebleven.

De plooiival van de slapende Jesse en van de staande Maria op het fresco is verwant met die van de knielende diaken en de staande Johannes op respectievelijk het linker luik en het middenpaneel van de triptiek.

De stijlverschillen tussen de monumentale koningskop op het fresco en de kleine mannetjes op de miniatuurtjes is toch wel erg groot.

Echter, wanneer we het fresco nader bekijken, zien we, dat de maker van het fresco ook verschillende stijlen gebruikt voor het schilderen van zijn koppen. De grote, zoals van de koningen zijn monumentaal, die van de stichters geheel anders. De koppen van de stichters hebben de relatief kleinere ogen met naar de hoek verschoven pupillen, die we kennen van de miniaturen en van de kleine kopjes op het luik met de Gregoriusmis. Hier ook de en trois quarts geziene koppen met enigszins scheve neus.

De man doet ook in zijn houding met zijn naar achter geplaatst hoofd denken aan de knielende Jan van Amerongen in het gelijknamige getijdenboek.

Het feit, dat zowel op het fresco als op de triptiek de koppen van klein formaat stilistisch nauw aansluiten bij de miniaturen van de Meester van Evert Zoudenbalch, dat de meer monumentale koppen en de draperiestructuur op het fresco ook te vinden zijn op het triptiek in het Centraal Museum, en de andere bovenvermelde overeenkomsten tussen de miniaturen, de panelen in Utrecht en Providence en het fresco leiden tot de conclusie, dat niet alleen de miniaturen en de twee schilderijen, maar ook het fresco aan de Meester van Evert Zoudenbalch kan worden toegeschreven.

Henri L.M. Defoer

Voornaamste literatuur:

A.W. Byvanck, 'De Meester van Zweder van Culemborg en de Utrechtse miniaturen', *Oudheidkundig Jaarboek. Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, derde serie, X (1930), pp. 127-139

Cat. tent. *Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1958, pp. 42-43, cat. nr. 7

K.G.Boon, 'Een Utrechtse schilder uit de 15e eeuw. De Meester van de Boom van Jesse in de Buurkerk', *Oud Holland*, 76 (1961), pp. 51-60

D.G. Carter, 'The Providence crucifixion. Its place and meaning for Dutch fifteenth century painting', *Bulletin of Rhode Island School of Design* (1961-1962) nr. 4, pp. 1-40;

O. Pächt und U. Jenni, *Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek: holländische Schule*, Vienna 1975, pp. 43-85

R.G. Calkins, 'Distribution of labor: the illuminators of the Hours of Catharine of Cleves and their Workshop', *Transactions of The American Philosophical Society* 69 (1979), dl. 5

A. Châtelet, *Early Dutch Painting*, Amsterdam 1981, pp. 167- 168 en 242-243

K. Hazelzet, *Een schilderij centraal – Het Utrechtss Kruisigingsdrieluik en de aanblik van de Hostie*, Utrecht (Centraal Museum) 1979

H.L.M. Defoer, 'De muurschilderingen in de Buurkerk', *Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement*, periodiek nr. 6, 1984, pp. XVI-XVII

H.L.M. Defoer en E.J. Tjebbes, 'De muurschilderingen in de Buurkerk', *Restauratie vijf hervomde kerken in de binnenstad van Utrecht, jaarverslag 1982, 1983, 1984 nr. 7* (1986), pp. 199-201

W.H.P. Scholten, 'Heiligen op herhaling. Enkele muurschilderingen in de Utrechtse Buurkerk opnieuw beschouwd', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1986), pp.59-61

Cat. tent. *The Golden Age of Dutch Manuscript Painting*, Utrecht (MuseumCatharijneconvent) / New York (The Pierpont Morgan Library) 1989/90, pp. 198-200

L.M. Helmus (red) *Catalogue of Paintings Centraal Museum Utrecht*, 2009, cat. nr. 38